

TANULMÁNYOK

TÓTH ZOLTÁN

A BOTOND-MONDA EREDETE S AZ ANONYMUSI BOTOND-HAGYOMÁNY*

Ősi mondakincsünknek az a néhány foszlánya, melyet krónikáinknak megmen-teni és megőrizni sikerült, a kiérettségnek nem egy és ugyanazon fokán nyert felvé-telt szövegeinkbe. Míg a sasok mondája — hogy egészen szélső típusokat vessünk egybe — reánk maradt alakjában évszázados múlttól, hosszú fejlődésről, erőteljes átalakulásról tanúskodik, a Botond-mondát fenntartó krónikamásokal cicomát-lan s értetlennek tekinthető külsőben számolnak be Botond bizánci kapuzúzó ka-landjáról. A sasok mondája formában és tartalomban szinte a népmesék kerekded befejezettségéig fejlődött. A Botond-mondát a XIII. századi feljegyzettségéig mint-ha elkerülte volna az idő.

A sasok története nyilvánvalóan a besenyők elől való menekülés mondává jecese-
dett vetülete. A krónikasöveg megőrizte a hosszú útnak — a három hónapos tar-
tam természetesen már mesemotívum —, a hegységen való átkelésnek, a sietség
szükségszerűségének, a honfoglalók állatállománya megtizedelődésének; végül az
Erdőelejére történt szerencsés leereszkedésnek emlékét. De a reánk maradt formula
már elváltoztatja, megszelidíti a sietség üldöztetés jellegének jelentését. A sebes
ütemű benyomulás a jósors akarata. A barmaikat és lovaikat felfaló sasok a Gond-
viselés eszközei. „Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam.”¹
(SS. I. 286. o.) Miért? — nem tudnánk meg, ha nem olvashatnánk az egykorú Regi-
nónál, hogy a magyarságot „a propriis sedibus” a besenyők üzték ki, ha nem ismer-
nénk Constantinos császár művének 37., 38.² és 40. fejezeteiből az ugyancsak tőlük
elszenvedett sorozatos katasztrófák, majd a honfoglalást közvetlenül megelőző
bolgár háború tragikusra fordult történetét.³ Ám a krónikasöveg írásba foglalásá-
nak idejére a besenyő veszedelem emléke tökéletesen feledésbe merült. Katonai fölé-
nyük emléke elveszett. A magyar elembe való elvegyülésük folyamata is az utolsó
felvonás felé közeledett. A XIII. században ki hihette már, hogy az új haza megszá-
lásának a letelepült besenyők elődei voltak a közvetlen előidézői? Egy-két elfe-
ledés felé tartó s az üldöztetésről legalább melleleg tudó történeti szöveg hozzáfér-
hető volt még a XV. században is, de a besenyők megnevezése már ezekből is ki-

* Tóth Zoltán (1888—1958) kéziratban maradt tanulmányát születésének 100., halálának 30. évfordulója alkalmából közöljük. A tanulmány kéziratári jelzete: MTA Kzt. Ms. 5035/2. A szöveget dr. Veszprémy László gondozta. — A Szerk.

1 A szövegeket a Szentpétery-szerkesztette *Scriptores rerum Hungaricarum* alapján (röviden: SS.) idézzük, Bp., 1937.

2 *Pauler—Szilágyi*: A magyar honfoglalás kútifői. Bp., 1901. 321. o.

3 *Moravcsik*: Bíborbanszületett Konstantin. Bp., 1950. 166—179. o. Vö. Ann. Fuldenses ad ann. 896. M. honf. kútifői, 317. o.

kopott s tekintélyük és publicitásuk magától értődően eltörpült a sasok mondáját idéző bővebb krónikáké mellett.⁴

A benyomuló honfoglalók viszontagságainak emléke természetesen jóval bonyolultabb tartalmú és jelentésű téma Botond bravúrnál. Magától értődik, hogy az idő alakító munkája erőteljesebben és könnyebben befolyásolhatta. Történeti megfigyelő szemében a Botond-monda három évszázados mozdulatlansága ennek ellenére idegenszerű jelenség. Annál is inkább, mert a XIII. századtól kezdve a mindaddig érintetlennek látszó történet mégis alakulni kezd. Belekerül az idő sodrásába, tartalma bizonyos gazdagodást mutat. Anonymus még csak a réstörésről tud; Kézai-nál feltűnik Botond párbajjelenete is. Nyilván a XIII. század bővítése.⁵ A kései felszerkenésnek egyetlen természetes magyarázata adódik. A sasok mondája a hegedősök számos egymásra következő nemzedékének ajkán fejlődött addig a fokozatig, melyet a krónikából ismerünk. Sokszorosan változva, az idő kívánalmainak útmutatása szerint. A Botond-monda nyilván jóval később férközött a néptudatba — Anonymus „ex falsis fabulis rusticorum” vett róla tudomást, s utóbb, csak a század dereka táján iktatódott a feudális harcok réteg ízlését szolgáló énekköltészet érdeklődési körébe.

A kései feltűnés a krónikák által írásba foglalt Botond-monda kétségkívül idegenszerű jellegzetessége. Hogyan és miért terelődött a kalandozások korának egy annyira mutatós fegyveres epizódjára az írástudók figyelme csak a XIII. században? Nem annyit jelent ez, hogy az énekköltészet, sőt a nép sem ismerte sokkal előbb? Bármilyen szokatlan helyzetkép, a monda eredetének felfejtése erre a kérdésre feleletet fog adhatni. Jóval kibogozhatóbb és rejtélyesebb természetű a Botond-probléma másik tisztázatlan összetevője: Anonymus Botond-hagyománya. Önmagában is; a krónikákkal szembevetetten még inkább. Sajátságos kettősséget, sajátos szünetesítést tapasztalunk. Botond személye a XIII. században még csak nem is homogén jelenség. Kettősségét maguk a szövegek jelölik ki mindenemű körülírást feleslegessé tevő határozottsággal. Az anonymusi Botondnak édeskeves köze van a krónikák réstörőjéhez; jegyzőnk Botond-részletei nem a mondai mag köré csoportosulnak. A krónikák Botondja a Kelethez, a Balkánhoz; Anonymus gyanús hosszú életű, dédelgetett hőse a Nyugathoz kötött. Közös jegyük egyetlenegy van: mindkettejük múltja besenyő környezetbe vezet.

A késedelmes felbukkanás alapvető okát ez a tény, amennyiben maradék nélkül igazolható, nyilván önmagában is elégségesen megvilágíthatja. Vegyük röviden szemügyre a szövegek híradásait.

Közismertebb és vitathatatlan kötöttségű lévén, a krónikák vasgyúrójával kezd-

4 Nyilván régi hazai szövegek, de magyar író már nem idézte őket. Vagylagosan hivatkozik ilyenre Aventinus „Quidam soli melioris gratia patrios reliquisse lares, alii ad exonerandum praegravatum domi regum multitudinem, alii pulsos a finitimis ferunt. *Crismerus, Aventini Annales Boiorum.* 360. o. Ilyen került *Jakab Unrest* kezébe is. Úgy tudja, hogy a hunok, azaz magyarok „wurden vertryben aus dem Schicia von den furstn desselben landes” és „khommen inn flucht gen Pannonia” (Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. Hrg. v. Krones R. v. M. 23 o. Kny. a Mitteilungen des Inst. für öst. Geschichtsforschung I. kötetéből.) A magyar hagyomány a maga XI. századi eredetiségében nb. nemcsak elismerte a menekülést, a besenyőket is megnevezte. A Hun krónikát még nem tartalmazó korai magyar forrásra támaszkodó Albericus Triumphontium még tudja s meg is írja, hogy a magyarság „a Pezenatis pulsa” érkezett Pannoniába MG. SS. XXIII. 748. o.

5 „Botond vitézkedése Konstantinápoly kapujában minden tekintetben gyanút ébreszt hazai krónikánk illető helye iránt. A magyarnál nem az egyén, hanem a fegyvelmzett tömeg bravourja volt zászlóban” — írta már 1877-ben *Salamon Ferenc.* (A magyar haditörténehez a vezérek korában. Bp. 1877. 117—118. o.) „Honfoglalás kori epikai magnak csak a kapu betörése marad meg” erősíti *Sebestyén* is (A magyar honfoglalás mondái. Bp., 1905. II. 158. o.) Ugyanő Kézait ideértve némileg túl is lő a célon „készen volt a krónikással egykorú előkelő lovag, aki akár német és francia vesésvő lovagregények porondjára is kiállhatott volna” (uo. 157. o.). *Marcellai* diagnózisa találobb: „Legbiztosabban mutatja a Botond-monda populáris eredetét, hogy hőse nem lovagi módon viv bajt, lánzsával és karddal, hanem birkózik, mint a hazug meséket mondó parasztok szoktak.” (A Botond-monda történeti kapcsolatai. Akad. Értesítő, 1916. 99. o.) Csakugyan azt kell hinnünk, hogy a kobzosok a küszködés történetét, mint ezt Anonymus eredete is, a néptudatból vették. A párharcot a maga képére alakító, de hangsúlyoznunk kell, hogy nem a kalandozások korából örökölt néptudatból. A perődöntő páros mérkőzés gondolatát csak olyan parasztnép tehetette magáévá, mely a honfoglalás koriakkal egyeztetetlen lovagi szokásokat már tapasztalatból ismerte. Csupa kései fejlemény! Maga a réstörés viszont valóban ősi örökségnek látszik. V. ö. *Sebestyén:* i. m. II. 164. o. Neves kutatóink közül *Pauler* az egyetlen, ki a Botond viadalát lőháton vívottnak s egyúttal hiteles X. sz.-i emlékeknek ítélte. (A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 183. o. 128. jegyzet.)

jük. Bizánc alatti bravúrját, a város ércapujának bezúzását Anonymus nem volt hajlandó művébe felvenni, mert egyetlen írott forrást sem talált, mely a kalandos históriát megörökítette volna. Krónikásaink a királyi jegyző naivul tudós gőgjét szerencsére nem osztották. Mint annyi mást, átvették — ők, mint különösen a kései XIV. századi krónika előadásmodja tanúsítja, nyilván már énekesektől — Botond bizánci kalandjának leírását is.⁶ Itt azonban pont következik; idevágó mondani-valóknak ezzel vége is szakad. Botondról semmi egyebet sem tudnak, mint a résütés és a bizánci óriással vívott győzelmes párharc történetét. Tehát éppen és egyedül az Anonymus elhárította mondai hangzású motívumokat. A dalosok ajkára csakugyan ilyenek illettek elsősorban, de nehezen hihető, hogy, ha Lél és Bulesu tragédiáját, mint ez a krónikákból világosan kitetszik, megénekelték; azt a Botondot, kit Anonymus vezértársuknak mond, ugyanekkor szóra se méltatták volna. Világos, hogy a történeti énekköltészet az anonymusi Botondról nem tudott. Anonymusnál Botond a nyugati varterek leg többet emlegetett szereplője; a krónikákban egyetlen kalandos bizánci vállalkozásé. Keveredés nincsen, az elkülönülés teljes és nyilvánvaló.

Ugyancsak sokat mond és hasonlóképpen fontos eltérés, hogy más a krónikák és más Anonymus Botond-definíciója. A krónikás hagyomány Botondja egyszerű tagja a Bizáncot fenyegető magyar seregnek.⁷ „Quidam Hungarus, Botond dictus” — mint Kézai írja (SS. I. 171. o.). Kiemelten ilyen a történeti énekek nyilván első személyben beszélő előadását átvevő XIV. századi krónikaszerkesztésben is. „Ego sum Bothond, rectus Hungarus, minimus Hungarorum” (SS. I. 310. o.). Amint nem tartozott a legelőkelőbbek sorába az a Botond-nemzetség sem, melynek egy-két ekkoriban, a XIII. században élő, s a Dráva-Száva közén otthonos tagját név szerint ismerjük.⁸ Ezzei szemben Anonymus Botondjának atyja, Külpün, a hét fejedelmi személy egyikének, Tas vezérnek anyai nagybátyja, maga is majdhogy fejedelmi személyiség. De tagadhatatlan összefüggés, hogy Tas társaságában ő is a Délvidéken, a Botond-nem lakóterülete táján nyer Árpádtól birtokadományt (SS. I. 85. o.). A vajas-bodrogi részekben, ahol csakugyan Kulpin, alább a Szávánál Kupinovo helynévvel találkozunk. Eredetileg bizonyosan besenyőlakta helyek, mert Külpün neve a besenyők negyedik törzsének, a Külpej-törzsnek nevét visszahangozza.⁹

A Tas név is figyelemre méltó. Magyarul követ jelent. S nyelvéseink Kő, Keve neveinket tudvalegőleg eme koratörök alakot tükröző, tehát legrégibb török eredetű személyneveink sorába beleillő török név fordításának tartják.¹⁰ Nyilván ugyanezzel állhatnak kapcsolatban a Délvidék nem egy pontján feltűnő, ugyanígy hangzó helyneveink is; például Keve vára. Tasnak mindenesetre köze kellett hogy legyen

6 Az írásba foglalás viszonylag későn történhetett. Még csak nem is a XIII. század dereka táján. Első feljegyzője t. i. úgy látszik, nem a XIII. századi krónikás, hanem Kézai Simon volt. Az a Beatrix királyné kezéből vett rövid krónika (királylajstrom), melyet Ranzanus „stilo paulum cultiore” ártirt, nem tartozott a legszőszegényebbek közé. A bizánci vállalatot eléggé részletesen adta elő, még a magyar vezér — Opour — nevét is tudta (Schwandner, SS. rerum Hungaricarum. 1765. I. 581 o.). (V. ö. az új kiadással, Bp., 1977. [kiad. Kulcsár P.—Kieg. V. L.] De Botondról nincsen szava. Az az alkatában és tartalmában a XIV. századi krónikaszerkesztéssel rokon bővebb szöveg tehát, melyet a Beatrix-kódex írója kivonatolt, Botond kalandját még — úgy látszik — nem ismertette. Kézai felől bizonyos, hogy e helyt erősen alakított. Nála nem Opur a vezér, hanem maga Taksony. Ezért kellett elváltoztatnia a XIII. századi krónika Anonymustól örökölt ünnepélyes hangú nyilatkozatát (Notum sit etc. SS. I. 113. o.) a kalandozások Taksony korabeli lezáródását illetőleg, melyet azután csak a XIV. századi krónikaszerkesztés ismételt meg (SS. I. 311. o.). Kézainál a kalandozások Géza koráig tartanak (SS. I. 172. o.).

7 *Marczali* 1880-ban „közvitéz”-nek nevezi (A magyar történet kútjái az Árpádok korában. Bp., 1880. 68. o.). 1915. december 6-án tartott akadémiai előadásában pedig részletesen és nyomtatékosan kifejtette és hangsúlyozta népi eredetének jelentőségét. (*Akadémiai Értesítő*, XXVII. [1916] 96—100. o.). Egészen kétféle, hogy Anonymus hitelt érdemlően jelölje meg a monda forrását. Csakugyan a parasztok meséiből ismerte. Botond a nép ajkáról került a kobzosok énekeibe s csak ezután a krónikákba.

8 *Kardosonyi*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp., 1900. 273—274. o.

9 V. ö. *Pais Dezős* 4. számú jegyzetét az általa kiadott Anonymus-szövegben. (SS. I. 85. o.) Továbbá a *Magyar Nyelv*, XXXII. 1936-iki kötetének 126. lapján ejtett megjegyzéseit. „Hogy jut a törzsökös magyar hős besenyő nevé apához? — holott ez a nép akkor halálos ellenségünk.” — teszi fel a kérdést az Anonymus mindvégig szeptikusán kezelő *Marczali* (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 96. o.). A krónika „rectus Hungarus”-ához ragaszkodva kiejtette kezéből a helyes döntés lehetőségét s kénytelen volt feltenni, hogy a Külpün-származtatás az Anonymus költésze. Világos, hogy nem az anonymusi genealógia besenyő jellegét, hanem Botond „törzsökös magyar”-voltát kell feladnunk.

10 Feltűnő, hogy a krónikák Lél-t a Zovard nem őseinek tudják, de ez a nemzetség Nyitrában nem volt birtokos. *Kardosonyi*: i. m. III. 150. o.

a Dráva–Száva környékéhez. Anonymus tudósításának egyetlen gyanús és kérdéses részlete: Tas és Lél apa–fiúi viszonylata. A krónikák Lélt a foglaláskor északnyugaton szerepeltetik. Ki kell azonban emelnünk, hogy igen aggályos körülmények között. A Vág környékén szállott meg, miután Nyitra vidékéről a messianusokat (!) és csehekot kiirtotta. Így Kézai (SS. I. 166–167. o.). A XIV. századi krónikaszerkesztés pedig a messianust (azaz bolgárt) és csehet egyenesen azonosítja! (SS. I. 291. o.). Bizonyos, hogy itt valaminő elbicsaklott kései rendezkedés történt.¹¹ A csehek említése, akár XI. századi eredetű, tehát érthető anakronizmus lehetne, de a nyitrai messianusok igen emlékeztetnek a morva Szvatopluk uralmi jogkörére, ki a krónika szerint „Bulgaris Messianisque imperabat”. (SS. I. 281. o.). Szemmel látható — az okok kifejtése természetesen nem tartozhatik ide —, hogy déli kötöttségű hagyományok helyeződtek át északnyugatra.¹² Hogy Tas birtoktette a délvidéken feküdt, mindenesetre kétségtelennek tartjuk s azt is, hogy a Külpej-törzs, vagy annak valamínő roncsa utóbb, a besenyő beköltözések korszakában, Tas leszármazottainak szomszédságába települt. Így alakulhattak ki némely vérrokonsági kapcsolatok a Botond-nem és Tas ivadékaik között. S ezek emléke jutott valószínűleg a Botond-nem jegyzőnk idejében élő tagjai révén messzire visszavetített formában Anonymus tudomására. Kifejezetten nem mondja meg, világos értesítést erre nézve már aligha kapott, de nyilvánvaló, hogy Botond-genealógiája besenyő eredetű és lényegében hitelen hagyományra épült. Ellenérvet hiába keresünk. Ugyanezt az irányvételt követeli a krónikákból kiolvasható tényállás; helyesen értelmezve, maga a Botond név is.

Botond neve kétségkívül a török butan (= ütni) igével áll összefüggésben. Ebből származik a buzogány török megnevezése but, buta, bud, buda. Ezt vette át a magyarság, s a buzogányt eredetileg botnak hívta. De nyilvánvalóan nem a kalandozások korában, nem Bizánc magyar sereg okozta valamely megpróbáltatása idején. *Akkori magyar vitéz nem hordott buzogányt.* Ez az utóbb igen népszerűvé vált fegyver honfoglaláskori jellegű régészeti leleteinkben tudvalevőleg ismeretlen. Márpedig a bizánci réstörés feltétlenül buzogányos inzultust követel. Kézait olvasva még némi kétségünk maradhatna ama „dolabrum” jelentése felől, melyet Botond használt s „ferre consueverat”. Mert csapása eredményét a szöveg hasadéknak (fissura) nevezi. Ezt csákány, akár kard is okozhatta volna. De a krónikás leírása alapján, mint erre már Marczali figyelmeztetett,¹³ csakis buzogányra gondolhatunk. Az érekapun akkora rés keletkezett, hogy egy ötéves fiú kényelmesen ki- és bejárhatott rajta. Hogy ez a buzogányos kaland ősi, népvándorlás kori emlék — Bizánc birtoka áhitott vágya volt valamennyi, a Balkánon megfordult hatalmasabb barbár népnek — s a résütés a mondák nyelvén kétségkívül a város megerőszkolását jelenti,¹⁴ nagyon

11 Az okok kifejtéséhez itt nem lehet helyünk, de annyi bizonyos, hogy a moesiait és csehet azonosító képtelen egyetlen nem a XI. századi ősforrás írójának lelkiismeretét terhel. Szent László vele körülbelül egykorú, egészen egyedülálló „Messie rex”-címe (*Frañkóné*: Szt. László levele a montecassinói apáthoz. Bp. 1901. 3. o. V. 5. *Šišić*: Geschichte der Kroaten. Zagreb, 1917. I. 336. o.), kétségkívül a déli harctéren kivált besenyőellenes diadalok nyomán vevődött fel s a Balkán felé irányuló terjeszkedési igényt jelent, illetve tartalmaz.

12 V. ö. *Pais* fent idézett 4. számú jegyzetét. SS. I. 85. o.

13 *Akadémiai Értesítő*, XXVII (1916) 91. o.

14 „Nem szabadulhatunk attól a felfogástól, hogy bizonyos symbolistika játszik közbe. A város mintegy nő, kit magává tesz a diadalmas férfi.” — írta volt *Marczali* (Uo. 95. o.) S ugyancsak ő mutatott rá elsőnek arra a félreérthetetlen párhuzamosra, melyet a lengyelek legelső krónikása, Anonymus Gallus jegyzett fel a XII. század elején. (A magyar történelem kútjói az Árpádok korában 69. o.) Bátor Boleszló 1018-ban bevonulva Kievebe, kardjával átvágta a város aranykapuját s mikor csekedetete okát tudakolták, azt felelte, hogy „sicut in hac hora aurea porta civitatis ab isto ense percussit, sic in nocte sequenti soror regis ignavissime mihi dari prohibita. corruptetur.” A karddal való résütés megtörténte bizonytalan, de annyit az egykorú s általában igen jól értesült Thietmar is megír, hogy az „antiquus fornicator Bolizlavus” erőszakos csábítási szándékát de facto végrehajtotta. Gallus szövege régibb a mi krónikánkénál, de, hogy a magyar monda lengyel írásos tradícion alapulna, mint *Marczali* véli (i. m. 69. o.) — tagadnunk kell. Nem hisszük ti., hogy Gallus elbeszélése a résütési emlékkép eredeti, legrégebb formáját írta le. A karddal való átvágás alakulások, legalábbis másodlagos fokozatnak látszik. Az eredeti tudat feltétlenül zúzó jellegű fegyverrel társult. Boleszló seregében nb. besenyők is szolgáltak. Talán nem lehetetlen feltevés, ha azt hisszük, hogy a lengyel hagyomány, a Botond-monda jelentésével azonos tartalmú, besenyő rebesgetések nyomán alakult ki. A Boleszló használta kard állítólag a lengyel király-koronázási szertartások III. Ottó császár ajándékának tartott kardjelvénye volt, az ún. „szecerba” (=csorba), melyet a krakkói dóm kincstárában őriztek. A név a kievi jelenetét idézi. A tárgy hagyomány azonban gyenge lábón áll. Az 1792-iki lajstromozás alkalmával feljegyezték, hogy a penge lapján mutatkozik bizonyos sérülés, de a pengzélen csorbulás nem látható. *Roepell*: Geschichte Polens. Hamburg, 1840. I. 147–148. o.

elhisszük. De világos, hogy nem a magyarság, hanem a Külpej törzs annak idején olyan tobzódó erejű népének tudatvilágából származik. Botond besenyő eredete kétségtelen. A „bottal ütő besenyő” emlékét bizonyára igen régi, javaközépkori helynevrünk őrzi.¹⁵ De a fajtábéli magyarság a besenyők beköltözése idején már a feudális fejlődés sodrában élvén, a keleti eredetű fegyver átvételét még csak sürgősnek sem találta. Az elsőnek A. Poncelet ismertette Vatikáni legendárium kétségkívül magyar eredetű beszédes ábrái a XIV. század második felében még mindig csak besenyő, illetve kun kézben ismerik a buzogányt.¹⁶ S annak a bizonyos buzogányfajtának, melyet XIV. századi adataink szerint perdöntő bajvívások alkalmával néha elővettek, nevezvén azt bolgár bunkónak,¹⁷ a szóhasználat még mindig idegen, balkáni eredetet tulajdonított. Ekkorra a besenyők nyilvánvalóan elmagyarosodtak már, de jellemző, hogy a botot utóbb kiszorító „buzogány” szavunk is török jövevényszavaink második, besenyő-kun rétegeiből való.¹⁸ S ugyancsak sokat mondó végül, hogy mikor a magyarság a buzogányt végül is magáévá tette, nem a keleti forma mellett állapodott meg. A magyarnak egyedül nevezhető buzogánytípus — az ún. tollas bot — nem a bunkós fejű keleti buzogány mintájára termett, hanem leegyszerűsített formában a gótika gerezdes buzogányának rokoni körébe tartozik. Javaközépkori példányokkal éppen ezért nem is találkozunk. Aligha régibb a XIV. századnál,¹⁹ virágkora pedig a XVI. század első felére esik. Teljesen kialakult formájának képét tudomásunk szerint az Irsai család 1431-iki címereslevelében²⁰ leljük fel első ízben. A keleti buzogánytípust csak a hódoltság kora tette uralkodóvá.

A buzogánnyal betört bizánci érekapu ilyenformán keltezési ismérv is. Magyar harcos múltjával csak a királyság korában, csak a besenyők betelepülése után tárulhatott. Nyilván ekkor sem azonnal. Besenyő hagyomány csak azután válhatott magyarrá, Botond csak azután „rectus Hungarus”-szá, hogy a besenyők, legalábbis a mondaátadó besenyő csoport elmagyarosodása, sőt egész múltját a beolvasztó magyarság birtokába bocsátó felszívódása bekövetkezett. A XIII. század Botond besenyő vonatkozásairól már szemmel láthatóan nem tudott. Nem tudtak a történeti énekek s az ugyanakkora feledésbe ment jelentésű Külpün néven kívül bizonyára nem tudott a Botond-nem hagyománya sem. Elleneseiben a nemzetségi tudatra sűrűn támaszkodó s a Botond-nem eredethagyományát nyilván ismerő Anonymus bizonyára nem kezelte volna az ő Botondjához annyira illő kapuzúzási eseményt tökéletesen elutasítóan. A hegedősök énekei nyilván nem vetették meg a nemzetségi, vagy családi hagyományokat, de elsősorban a lovagrendi köztudat emlékeiből merítették. A Botondot magyarnak tudó feudális közvélemény azonban csak azután alakulhatott ki, hogy a besenyő tulajdonjog legalábbis ez esetben a fe-

15 „Stephanus Besseniej de Bottal uteo Beseniej” („de bottal eötü Besseniej”) említődik egy Jakubovich Emil ismertetette 1632. XII. 15-én kelt oklevélben. *Magyar Nyelv*, XVII (1921) 119—120. o.

16 Cod. Vat. Lat. 8541. Vö. Szent László kerlési kun (=besenyő) ellenfeleinek fegyverzetét. *Lukács*: Szt. László király ismeretlen legendája. Bp. 1930. VII. 10. és VIII. 13. kép. *Divald*: Az Árpádház szentjei. Bp., 1930. 78. o. (V. ö. Magyar Anjou Legendárium. [Kiad. Levárdy Ferenc] Bp., 1978. — V. L.)

17 Pál országbíró egy 1328-iki oklevelében olvassuk, hogy a felek bajvivói „lancealibus preliis derelictis ictus fortissimo per clavus bulgaricales super se recepissent.” Anjoukori Okmánytár, II. 382 o. Vö. *Hajnik*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 269 o.

18 V. ö. *Risovny Nagy László*: Adalékok török tulajdonneveinkhez. *Nyelvtudományi Közlemények*: 46 (1923) 133. o.

19 Botond „dolabrum”-át tudvalegőleg bárd-nak is szokás fordítani, holott ez utóbbi fegyver is elsősorban hasító természetű, ha zúzó energiája nagyobb is a kardénál. Még csak csákányra sem gondolhatunk; a Botond-név kényszerítően követeli a buzogány melletti döntést. Érdemes nb. megjegyeznünk, hogy a csákány sem ősi magyar fegyver. Leó császár éppen mint a buzogányt, ezt sem említi. S a honfoglalók leletanyagában feltűnően ritka. (V. ö. A magyar honfoglalás kútfeje 760. o.). A néhány felmerült példány tehát inkább szerszámnak tekinthető. Jellemző, hogy maga a csákány szó is, ugyanúgy mint a buzogány, török jövevényszavaink besenyő-kun rétegebe tartozik. (*Németh*: Török jövevényszavaink középső rétege. *Magyar Nyelv*, XVII (1922) 25. o.; *Rásonyi Nagy László*: Csákány. Uo. XXIV (1923) 209—210. o. Minden jel arra vall, hogy a honfoglaló magyarság közelharcban csakis szabályját használta.

20 *Féjérpataky*: Monumenta Hungariae Heraldica. Bp., 1902. II. 13. tábla

ledésbe merült. Világos, hogy ennek a származásnak, éppen Botond esetében, meszesemenő időrendi jelentést tulajdoníthatunk.²¹

Anonymus Botondja jóval bonyolultabb eredetű, összetettebb múltat sejtető jelenség. Jegyzőnknek a parasztnép hazugnak bélyegzett meséiről s a hegedősök csacska énekeiről ejtett lekcicsinyló szavai nemcsak szellemi természetrajzát jellemző adalékok; kettős rejtély is megpendítenek. Elhárító megokolását olvasva — in nullo codice hystoriographorum inveni (SS. I. 87. o.) — az az első gondolatunk, hogy csupa olyan Botond-részletet idéz, melyek írott forrásból valók. Ám miféle írott forrás tehette volna a Bizáncot szorongató, tehát még java erejében lévő, szét nem mállott besenyő közösség Külpej-törzsének magyarrá csak jóval később válhatott mondai sarjadékát a honfoglalás, majd a kalandozó magyarság nyugati küzdelmeinek egyik legelső, ez utóbbiaknak szinte legfőbb, megpróbáltatásai ellenére magas kort ért, Anonymus szerint az augsburgi katasztrófát is túlélő, sőt megbosszuló hőisévé? Ha ilyen kútfő létezését eleve tagadnunk kell, úgy világos, hogy jegyzőnket vagy tételes hazugsággal kellene vádolnunk, ami gyökeres szakítást jelentene kutatásunk, különösen a legutóbbi évtizedekben szerzett s jól megokolt tapasztalataival, vagy megállapítanunk, hogy az írott források hallgatása csak egyik oka volt a tartózkodásának. Nyilván nem szolgáltatott adatot a buzogányos kalandra nézve az a másik anyagkör sem, melyet másutt sem említ, de, mint ismeretes, lépten-nyomon segítségül hív. Nem ismerték a krónikák Botond-kalandját kora hozzáférhető családi és nemzeti hagyományai sem. Idővel ezek is változtak; gyarapodtak, de fogyatkoztak és koptak is.

Az írott forrás ilyen értelmű helyettesítése Anonymus esetében nemcsak elfogadható, nyilván egyedül valószínű és helytálló magyarázat. Honnan, miféle hagyományból vette azonban sűrűn feltűnő Botond-részleteit, ha még a besenyő eredetű nemzeti emléktárhely sem támogatta? S mit jelent a némely nemzeti emléktárhelyeket ugyancsak ismerő és említő krónikák egyértelmű elkülönülése, konok hallgatása Anonymus Botondja felől? Ha az előbbi kérdésre nem is, az utóbbira könnyűszerrel megadhatjuk a választ. A kettősséget nem süllyeszthetjük el, de ama kutatók közé tartozván, kik bizonyosra veszik — a bizonyítás természetesen nem tartozhatik ide —, hogy a krónikák Anonymus művét a maga egészében igen jól ismerték, egy nevezetes viszonylatot azonnal szóvá tehetünk. A krónikák nyilván nem azért hallgattak Anonymus Botondja felől, mert nem tudtak róla. Más az ok: nem hittek benne. A kettős talányt nyilván közös töre kell visszavezetnünk. S olyan lehetőségre mutatnunk reá, mely Anonymus eljárását és a krónikák elzárkózását egyaránt megvilágítja.

Lévén Anonymus Botondjában a nyugati vonatkozások nemcsak túlradók, hanem szinte kizárólagosak, ha pályafutását értelmezni és követni kívánjuk, figyelmünk a magyarság nyugati összeköttetéseire kell hogy terelődjék. Hiába kutatjuk azonban végig a nyugati kútfőket, s a külföldieket általában. Nem lelünk és nem ismerünk olyat, mely Botondot csak meg is említené. Ezzel a hallgatással szemben még gyanútkeltőbbé válik az a feltűnő devóció, mellyel Anonymus Botondot körüveszi. Mintha csak lelkéből lelkezett saját szülöttjéről beszélne. Valóban az ő teremtménye volna? A krónikák kihagyó eljárását tekintve erre gondolhatnánk. De ma-

²¹ *Fehér Géza* Botond réstörését hadüzenő eljárásnak tekinti. Idézi Krum kánnak a császárhoz intézett üzenetét: ha nem hajlandó adót fizetni, kopóját bevágja a város aranykapujába. (A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Bp., 1940. 9. o.) A lándzsavetés ősi és sokfelé elterjedt hadüzeneti ténykedés. Gyakorolták már a római fetialis-ok s a Keleten is szokásos lehetett. Jogi történéseink és történeti néprajzkutatóink mondhatnák meg, nem ennek csökkenése-e a középkori magyar peres eljárás előírása, mely a perdöntő párbajra való kihívást, tehát a magánfelek közötti hadüzenetet, fapálya, illetve cövek átadásához kötötte. *Hajnik* sajnos csak magát a szokást ismerteti, eredetmeghatározás nélkül (Magyar bírósági szervezet és perjog. 263—264. o.). Fehér észrevétele önmagában kétségkívül helyes, Krum üzenete a hadiállapot bejelentése, de a Botond-monda tartalmára bajosan alkalmazható. A lándzsavetés hadat üzenő szimbólum. Botond réstörése a hódításé. Bizonyára csak teljesség kedvéért történt, hogy Theophanesnek Krum kánra vonatkozó fenti értesítésére a monda történeti kapcsolatait keresve, jöllehet a krónikás elbeszélés erotikus alapgondolatát tisztán látta, *Marczali* is hivatkozik. (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 93. o.)

radéktalanul igenlő választ sehogyan sem mernénk vállalni. Anonymus lelki alkatát és gondolatvilágát eléggé ismerjük. Nem szerepeltet légüres térből származó személyiségeket. Hangsúlyozhatjuk továbbá, hogy műve nem valaminő senkiszigetén készült; olvasóközönségével számolnia kellett. Az előkelőbb nemzetségek nagy múltú tagjaihoz fűződő, esetleg hiedelemszerű hagyományokat bizonyára nem egy, az övéhez hasonló műveltséggel és ismeretkörrel bíró kortársa is számon tartotta. Botondja tehát nem toppanhatott elő valamely ismeretlen meseországból, ha bizonyos is, hogy születési körülményei nem lehettek éppen mindennapiak.

Ha a lenézett Bizánchoz kötött buzogányos Botondja nem az a tő, melyből a nyugati harcterek dédelgetett anonymusi hőse kinőhetett, úgy nyilvánvalóan valaminő legalábbis megokolható, a kortársak tudatvilágával számot vető, tehát nem egészen előkészítetlen egybeolvasztás kellett hogy történjék. Külön fiára reá kellett hogy telepedjék s személyét a maga képerre formálja egy, a magyar múltba ivódott, nyugati vonatkozású, a buzogányos kalandtól idegen, de ugyancsak mondai hírnév övezte hős emléke. Marczali Henrik intuíciója már évtizedekkel ezelőtt észrevehetni vélte, hogy Anonymus Botondja mögött a XI. század második felének sokat emlegetett, legendás hírű Potho comese lappang; a „cognomento fortis”, akit Ekkehard szerint „totius pene Germaniae et Italiae testatur populus.” Pályájának legdicsőségesebb korszaka azonban Magyarországhoz fűződik. „Pannonia vero talem illum ac tantum se fatetur aliquando sensisse, ut is vere de gigantibus antiquis unus apud illos credatur fuisse.” (MG. SS. VI. 225. o.) Csakugyan, mintha az anonymusi Botond alteregója felől hallanánk. Tiszteletreméltó és csodálatos hősiességét a XI—XII. század fordulója táján, s bizonyára későbbben is, a magyarság sokat emlegethette, ha krónikás hagyományunk keveset is tud róla. Potho Endre király ágát szolgálta. Szereplési idejének reánk maradt adatállománya viszont a Béla-ág történetéből való. S a pártos szöveg az ellenfél kiválóságait — érthetően — nem iparkodott kiemelni.²² De annyit elismer, hogy I. Béla a fogságába esett Pothot és hősi küzdelme osztályosát, Vilmos őgróftot, minden kikötés nélkül szabadon bocsátotta (SS. I. 357. o.). Bizonyára nem csak politikai ésszerűség kívánta így, hanem a bátor ellenségnek kijáró megbecsülés is. Az Altaichi Évkönyvek egyenesen lelkesült hangon írják le az 1060-iki harcot, melyet Vilmos és Potho az Endre király támogatására küldött németek élén vívtak. (MG. SS. XX. 810. o.)²³ Pothonak már ekkor volt némi személyes köze is Magyarországhoz. Utolsó kardcsapásig való kitartását hálalérzet is fűthette, mert fivére Aribo (Aerbo) társaságában már előbb megfordult volt I. Endre udvarában. Hazájukból politikai bonyodalmak miatt menekülni lévén kénytelenek, itt, Magyarországon találtak menedéket.²⁴ Azután, hogy I. Béla fogságából megszabadult, megszakadtak volna magyarországi kapcsolatai? Ezen a ponton kétségkívül zökkenőhöz érkeztünk. De a további alakulást s a Győr-nemzetség magatartását tekintve nemhogy elhárítanánk, inkább kiegészíthetjük Hóman azonosító egybevetéseit. Arra, hogy Potho neve a krónikák jövevénylajstromában is előfordul, hogy a Győr-nemzetség törzsfája az ő nevével kezdődik, már Marczali utalt.²⁵

²² Bátor Opos személye egyedülálló kivétel. A reá vonatkozó részletek nyilván a századvégi összegező családi hagyománya alapján iktatódtak a reánk maradt krónikaszüvegbe (V.ö. *Kállay Utul*: Kopán krónikája. *Turul*, 33. (1915) 21—26. o.). *Sebestyén* nb. úgy találja, hogy a magyar tudatban a két bajor eredetű hős Potho és Opos egybeolvadt, s a mondai Botond az idegen leventének kaputörő buzogányát „odakölcsönözte” (A magyar honfoglalás mondái. II. 164—165. o.). Éppen ellenkezőleg; semmiféle kölcsönzést sem látunk, még kölcsönzési lehetőséget sem. Anonymus Botondjának a besenyő eredeten kívül, mint már kiemeltük, semmi közösége a krónika kapuzúzó hőisével. *Marczali* mellesleg utal Opos, Potho bajor eredetével nem egyező, sváb származására. (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 99. o., 4 jegyzet)

²³ *Marczali* feltenni hajlandó, hogy a Nibelung-ének egyik legszebb epizódja, Hagen és Volker őrtállása az ő küzdelmük emlékéből nőtt ki. (Árpád-kori kútfők, 67. o., 4. jegyz.)

²⁴ *Max Buchner*: Um das Nibelungenlied. Ungarische Jahrbücher IX (1929) 210. o.

²⁵ Árpád-kori kútfők, 67. o. Marczali Potho-egybevetésének értékét nb. erősen befolyásolja az a tarthatatlan feltevése, hogy *Ekkehard* magyar Botond-hagyomány alapján írta Potho magyarországi szerepét illető dicsőimnuszát. „Nincs kétség benne: a név hasonlóságánál fogva sajátította ki a krónikás nemzete részére a magyar herost.” (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 99. o.) A XI. század Magyarországa Botondról még nem tudhatott, nem is tudott.

Innen tudjuk, hogy a Győr-nemzetség XIII. századbéli nagyhatalmú tagja Óvári Konrád, a „generatio Poth” sarjadéka. A Győr-nembeliek nemzetségi monostorát, melyet ágakra szakadva is közösen bírtak, a Somogy megyei Zselizen, Szent Jakab tiszteletére, Salamon király nádora alapította, kit a krónika Atha névvel illet. (SS. I. 364. o.) Nyilván a nemzetség egyik legelső tagja,²⁶ de önmagában rejtélyes kilétű személyiség. Valóban Athanak hívták? Gyanús, 1438-iki, tehát igen kései, de régi adatokra építő átírás az alapítót Ottó somogyi comesnek mondja.²⁷ (*Fejér*, CD. I. 398. o.) S Hóman mintha nem vette volna észre, hogy az Ottó nevet szövegromlás eredményének ítélve egyeztetése mellett szóló érvet ejt ki a kezéből. A Győr-nem elnevezését szerinte az Aribo tulajdonnév és Győr városa latin nevének (Arabo) egybehangzásából következő tudakos fordító eljárás alakította ki. S miután sohasem „genus Otho”- vagy „Atha”-nak, mindig „genus Poth” vagy „genus Geur”-nek nevezik, kimondhatni vélte, hogy a Salamon-kori Atha „comes palatii” senki más, mint a Béla-ággal ellenséges, s hírneve javát Ekkehard szerint Magyarországon szerzte Potho gróf.²⁸ Döntését annál inkább vállalhatjuk, mert az Ottó nevet, a kései oklevél névformáját kevésbé átalakultnak sejtjük, mint a krónika Atháját. Az oklevél írója másolt, míg a krónikás nyilván számolt a nyelv alakulás követelményeivel. Az oklevél nagyobb íráshűségére következtetve mindenesetre könnyebben tehetjük fel, hogy az eredeti XI. századi feljegyzés Potho-ról, legalábbis Otho-ról beszélt. Ez utóbbival még a Béla-ág történetírója helyettesíthette a Potho nevet, mely magyar fülben talán szokatlanul hangzott, kezdőbetűje híján viszont éppen a XI. században eléggé befogadott lehetett. Tudvalevő, hogy Szent István legidősebb fiúgyermekét is Ottónak hívták.²⁹ Az Otho névforma szabályszerűen válhatott azután Atho, majd Atha-vá. Ugyanúgy, mint Bors Bars-sá, Oba Abá-vá. Ime, az 1113-iki zobori oklevél 1410-ben átírt része Ottó helyett Atha névalakkal él.³⁰ Anonymus két évszázaddal előbb általában Atho-val. Hoto-t mindössze egy ízben ír.³¹ Magunknak is az a véleményünk tehát, hogy Atha nádor, a zselizi alapító, Potho-val azonos. S az eredeti névalak csak a kései írók tollán változott el. A német hős Salamon bukása utáni sorsa okozhatta, hogy neve érintetlenül csak a Győr-nemzetség családi hagyományában élt tovább, mivel szemben a magyarság a nemzetséget fivérééről, Ariboról, vagy inkább Aribo már magyar névvel illetett közvetlen utódairól nevezte el.

Maga Potho t. i. 1074 után, tehát I. Géza trónraléptével, ismét német földön tűnik fel. S 1104-ben bajor hazájában „plenus dierum, non longe a Ratispona” éri utol a halál. Csendes, békességes elmúlás, hosszú küzdelmes élet után — akárcsak Botondot. Ez a fordulat azonban nem cáfolja magyarországi életszakaszának valóságát.³² Salamon bukásával, a Béla-ág uralomra jutása után gyökeres, Salamon király olyannyira előkelő hívének emigrációba kényszerülését elégségesen megokoló rendszerváltozás következett. Fivérének, Aribónak fiatalabb korú, a magyar környezetbe 1063 és 1074 között beleszokott és beleilleszkedett, az új rezsimmel könnyebben megbékélt, talán már itt is született leszármazottai ugyanekkor bizvást itt maradhattak. Őket kellene a Győr-nemzetség első, a magyar földdel összenőtt tagjainak tekintenünk. Korai okleveles anyagunk szörnyű szegénysége következtében

²⁶ *Karácsonyi*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. 96. o. (Az Atha—Potho azonosítással ellentétes véleményre l. *Kumoróvitz L. Bernát*: A zselicszentjakobi alapítólevél 1061-ből. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XVI. Bp., 1964. 49—50. o.; *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp., 1971. 77. o.; kiég.: V. L.)

²⁷ X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung-énekekben. In: *Történetírás és forráskritika*. Bp., 1938. 329. o.

²⁸ V. ö. *Századok*, 81 (1947) 40—41. o. és 64—67. o.

²⁹ *Gombocz—Melich*: Magyar Etymologiai Szótár. Bp., 1914—1944. I. 2. o.

³⁰ „Seditione autem Athe ducis Moraviensium” — írja Ottó hercegről. Uo. I. 168. o.

³¹ Anonymusnál még Athonis, az oklevélben már Athe az alakuló tulajdonnév genitívusza. Nyelvészeink mondhatnák meg, hogy az Atho névforma nem a magyar ata, atya szó hatása révén nyert-e a végzetet?

³² Anonymus „pons Guncil”-ja kapcsán teljes egyetértésben idézte Hóman gondolatmenetét akadémiai székfoglalójában *Jakubovich* is. (Adalékok az Anonymus kérdéséhez. *Akadémiai Értesítő*, 1926. 162—165. o. V. ö. *Paris* 3. számú jegyzetét, SRH I. 113. o.) Dolgozata végleges alakjának szövegéből (P. mester. In: *Klebensberg Emlékkönyv*. Bp. 1925. 169—213. o.) azonban ez a részlet kimaradt.

tudni sajnos mitsem tudunk felőlük. Minden hírvétel nélkül egy teljes évszázadon kell átgázolnunk, míg a Győr-nemzetség, a „generatio Poth” első, név szerint ismert tagját elérjük. A bennünket leginkább érdeklő Óvári- és Kéméni-ág őseit Istvánnak hívták s családja ekkor, a XII. század második felében, egyike a legelőkelőbbeknek. Fia, Csépan, a századforduló nádora, kinek halála után az ország első méltóságát öccse, Poth vette át. Ők ketten alapították 1208-ban a nevezetes lébényi monostort. Ugyanúgy Szent Jakab tiszteletére, mint annak idején Atha nádor a zselizit. S leg-
alábbis ebben a családban nemcsak Szent Jakab kultusza élt, de a Poth név hagyományja is. Poth nádor fiát, kiről 1221 és 1233 között esik említés, ugyancsak Poth-nak hívták.³³ Az Óvári-ág birtokteste Magyaróvár körül, Moson megyében feküdt, a nyugati határ besenyő őrrei szálláshelyének tőszomszédságában. Poth nádor nevét őrzi a Fertő keleti partján Pátfalu, 1217-ben Potesdorf, egy századdal később „in Hungarico Pothfalva”, melynek földjét, mielőtt királyi adományul kapta volna, besenyők bírták.³⁴ István harmadik fia, Mór, 1193-ban Somogyban ugyancsak egy „villa Bissenorum” közvetlen szomszédságában volt birtokos.³⁵ Minden-
esetre sok érintkezésük adódott magyarosodó vagy elmagyarosodott besenyőkkel; hallhattak a buzogányos Botond felől. Közöttük alakult-e ki az a hiedelem, hogy nagy emlékü ősiük Potho és a mesés hírű Botond egy és ugyanazon személy? — vagy az azonosságot Anonymus ugyanezen összefüggésekről, talán előttünk ismeretlen kapcsolási lehetőségekről is tudó alakító készsége termelte ki s mintegy reáoktrojálta azt a korában élő Potho családjára? — nem tudjuk. Jegyzőnk Botond-részletei mindenesetre erőteljes szerzői beavatkozásokra engednek következtetni. Hogy Botond a bitófán halt Lél és Bulcsu vezértársa lett volna, sehogyan sem származhatik a Poth-nemzetség tudathagyatékából. Anonymus kronológiai irányítója kétségkívül a parasztnép Botond-mondája volt. Ha tartalmát nem is fogadta el, ebből merítette azt a meggyőződést, hogy Botond szereplése a honfoglalás, illetve a kalandozások korába esik. Ebben a kötöttségben ismerhette meg a Győr-nemzetség hagyományát s tehetette a királyság előtti korszakba ilyenformán szükségszerűen visszavetített, névösszehangzás alapján Botonddá varázsolt Potho-t anakronisztikus küzdelmek hőségévé. A német gróf és a Győr-nemzetség genealógiai kapcsolatában még abban az esetben is hinnünk kellene, ha Hóman Potho = Atha egyenletét megtagadnánk. Anonymus csak úgy asszociálhatta a nyugati harcterek java dicsőségét Botonddal, ha tudott egy megvesztegetően hasonló nevű magyar, s egyúttal nyugati múltú hős ragyogó életpályájáról. Tudomását viszont semmiképpen sem Ekkehard szövegéből vette. Más forrásra, mint a Győr-nemzetség szóhagyományára, bajosan gondolhatunk. Jegyzőnk szövegezése amúgy is ilyen természetű, pozitív részletekkel nem rendelkező tudatelőzményre vall. Botond feltűnő kiemelését nyilván Potho legendás fénybe öltöztetett emléke követelte, de meg kell jegyeznünk — ez ismét anonymsi vonás —, hogy új anyagot kedvence kedvéért sem költött.³⁶ A honfoglalás és a kalandozások történetébe Botondot, természetesen vezető helyen, egyszerűen beleékelte. Külpiün birtokának és Botond temetkező helyének rögzítése a Botond-nem hagyományából való; a nyugati harcterek Botondjáról ilyen értelmű adatszerű észrevételt sehol sem ejtett. Félreérthetetlen jelentésű ellenpróba, hogy ha a nyugati kalandozások és küzdelmek anonymsi leírásából Botond leginkább kiemelt személyét kiiktatnánk, a történeti kép ugyanaz maradna, az előadás lényegén nem esnék változás. Az író műveletet de facto végrehajtó krónikaszovegek ezt világosan tanúsítják.

33 V.ö. *Karácsonyi*: i. m. II. 97. o.

34 *Karácsonyi*: i. m. II. 98. o.; V.ö. *Wenzel*: Árpádokiró új okmánytár. X. 454. o.

35 *Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. 144. o. Ma Rimabesenyő község Nagyatádtól délkeletre. *Győrffy*: Besenyők és magyarok. Bp., 1940. 14. o.

36 Jellemző, hogy a bőséges donációkat osztogató Árpád egyetlen birtokadományáról sem tud az annyira kiemelt Botond javára. V.ö. *Marczali*: i. m. *Akadémiai Értesítő* 1916. 96. o.

Ez az a határ, ameddig Botond eredeztetésében elmehetünk. Anonymusnak vannak naiv, megokolatlan, téves, sőt tarthatatlan megállapításai és következtetései, de légből kapottak, gyökértelenek nincsenek. A besenyő eredetű, de ő már magyar-nak tudta Botond személye szinte szeme előtt alakult mondi színezetű hőssé, alakja a XIII. század folyamán egyre színesedik. Hogy ezt egy hasonló nevű, a magyar múltba nemcsak belesodródott, de bele is nőtt, már-már ugyancsak mondi rangsorozást nyert s emellett nyugati területeken is emlegetett hérosszal azonosította, ez az eljárás viszont nagyon is Anonymusra vall. Talán annál is inkább, mert visszatérve egy előbb megpendített, bizonyíthatatlan, de elvégre lehetséges feltevésre, Anonymus szereposztását Győr-nembeli kortársai is oszthatták, legalábbis elfogadhatták. Hivatkoztunk a két egymást követő s Anonymussal nagyjában egyidejű nemzedékiben felbukkanó Poth-névre s nyilvánvaló besenyő kapcsolataikra. Későbbi igazoló támasztékot sajnos hiába keresünk. De a hagyományok ingadozók, s a XIII. század éppen az a korszak, mely szinte kegyetlennek mondható hagyományseréket hozott. A tatárjárás valóságos borzadást szült mindentől, mi a Kelettel kapcsolatos, s ugyanebben az irányban hatott a IV. Béla alatt betelepült kunoktól való idegenkedés is. Kézenfekvő, hogy az ezekre az eseményekre következő évtizedek a pogány hősöktől való származás tekintélyét és kívánatosságát erőteljesen alászállították, még tagadhatatlanul keleti eredetű nemzetiségek tudatában is. Ha a királyi ház a világhódító Attilával való vérségi köteleket elháríthatta,³⁷ a nyugati határ közelében birtokos, a krónika német néven nevezte, nemegyszer a németekkel cimboráló³⁸ Óvári Konrád is megfelelőbbnek ítélhette a hegedősök Botondjától való származás elutasítását. Ami a Győr-nemzettség, a század első felében élt tagjai szemében elfogadható hagyomány, elfogadható azonosítás lehetett, az ő tudatában már más jelentésben tűnhetett fel. A krónikák tatárjárás után írásba foglalt szövegei a Poth-származtatást fenntartják; Botondról, Anonymus Botondjáról nem tudnak semmit.

Pusztán írásba foglalást említve keveset mondanánk. A krónikák advena-lajstromának a Győr-nemzetiséggel foglalkozó eredetije — nyilván a XIII. századi krónikás alapvető hagyatéka — nem valamely régi feljegyzés megisméltése és átírása, hanem nyilvánvalóan az akkori Óvári-ág, vagy inkább csak Óvári Konrád beállítottságának visszhangja. A magyar megnevezést nem is említi, a Győr-nemet „generatio Poth”-nak nevezi s tagjai közül mindössze kettőről emlékezik meg. A beköltözött ősről, kit szerinte Ernestus-nak hívtak és Óvári Konrádról, ki ilyenformán a feljegyzéskészítő legelőkelőbb, leginkább említésre méltó Győr-nembeli kortársa kellett hogy legyen. A személynevet sem magyar formában idézi, Conradus de Altumburg-ról beszél, a Poth nevet is németből magyarázza. Ernestust azért hívták Poth-nak, mert Konrád (!) császár idején követségben járt András és Salamon királyok udvarában. „Poth enim Teutonice, Latine nuncius sonat” — írja a XIV. századi krónika (SS. I. 298. o.). A névszármaztatást nyilván a kései krónikaszerkesztő eszelte ki, Kézai t. i. nem említi. Nála Poth az igazi, az eredeti név, minden követjárási melléközöngé nélkül, Ernestusé csak másodlagos.³⁹ „Pot de Lebyn, qui nomine alio Ernestus est vocatus.” (SS. I. 189. o.) Kétségtől erős átalakításokat sejtethetünk — Kézai a XIII. századi alapszöveghez mindenestre közelebb áll e helyütt mint a krónika —, de a mi szempontunkból nem ez a viszonylat a fontos, hanem a krónikás genea-

³⁷ Anonymusnál Attila még az Árpádok őse, a krónikákban már csak a tagadhatatlanul keleti eredetű, nem ízig-vérig magyar Abáké. A hangulatot illetőleg v. ö. IV. Béla király rendkívül sokatmondó 1258-iki levelét a párához. A szöveg Attilát „a tatárral állítja párhuzamba”. *Marczali: A magyar történelem kútifői.* 161—166. o.

³⁸ *Karácsonyi: i. m. II. 99. o.*

³⁹ Az Ernestus név nb. önmagában is meglehetősen gyanút keltő. Így hívták II. Konrád császár fiát, a német Ernestus-monda hőst. S Konrád császár nevét mint látjuk, a krónikás advena-lajstrom is belekeveri a Győr-nem genealógiájába. Egészen időszerűtlenül, mert I. András trónra kerülése idején II. Konrád régen halott volt már. Szinte azt gondolhatnánk, hogy a Győr-nembeliek Pothot a valóságosnál is előkelőbb rokonságba akarták keverni. Az Ernestus-monda állítólagos analógiáira nézve v. ö. *Mellinger Kamilla* részletes egybevető kísérletét Bp., (Botond. 1912. 21—34. o.). Dolgozata egyéb megállapításait zárójelzetünkben összegezzük.

lógia adta időmeghatározás. A krónikaszöveg Potho-Ernestus magyar földre telepedését — a tényállásnak megfelelően — Salamon király korába teszi s Pot de Lebyn-t a Géza-kori beköltözők után említi a közelebbi korhatározást nem nyújtó Kézai is. A XIII. századi krónikást ezek az alapvető időadatok, mindenesetre gondolkozóba kellett hogy ejtsék. A Salamon korában magyar földre érkezett Potho-nak nem lehet a honfoglalás kori Botonddal semmi közössége. Anonymus Botondját mindenestől el kellett tehát ejtenie, amint az meg is történt. Szerintünk, bár ő maga nem hozta fel, ez a legnyomósabb érv Marczali azonosítása mellett. A középkor másoló hajlandóságát ismerve szinte lehetetlen feltennünk, hogy a krónikaszövegek az anonymusi Botond-részleteknek legalább valamely szilánkját át ne vették volna, ha nem tudatos kihagyással kellene számot vetnünk. De a krónikás, alapvető meglátással, tisztában volt, amint még tisztában is lehetett, az azonosítás anonymusi eredetével. Tudta, hogy Anonymus Botondja mögött Potho lappang. S Botond félretételével egyetemben Potho német voltát is kifejezésre juttatta. A Béla-ág története a zselizi alapításon kívül nem ejtett szót felőle. Ezt is, mint láttuk, az Atha névhez fűzte; a XIV. századi szerkesztő kezéhez legalábbis ilyen helyesírású változat jutott. Ekkehard kora óta, mikor Potho dicsőségétől Pannónia legalább annyira visszhangzott, mint a német, vagy olasz föld, két évszázad telt el. Az emlék elkopott. Potho személye összenőtt azéval az Ernestuséval, ki talán Aribo szülöttje volt (?) s kitől a nemzetség magát közvetlenül származtatta. A krónikás alapvető azonban — a követ-etimológia mint említettük, kései tudáskodás — sem Pothoról, sem Ernestusról semmi érdemlegeset nem tudott. Potho anakronisztikus környezetbe ültetett s Botond nevéhez fűzött kalandozásokori múltjának Anonymus maradt ilyenformán az egyetlen, jogosan félretolt tanúsága.

Marczali azonosítását, legalábbis annyiban, hogy a „generatio Poth” névadója maga Potho comes, Sebestyén is elfogadta. Botond azonban szerinte nem azonos vele; Botond szigorúan magyar mondai hős. Ha Pothot a néptudat Botonddal azonosította volna, a krónikák advena-lajstromai nem Pothot, hanem Botondot tették volna a Győr-nemzetség ősvé.⁴⁰ Pontosán ugyanezt kellene mondanunk, ha Anonymus és a krónikák Botondját egy és ugyanazon személynek tekinthetnénk. Az anonymusi előkelőség és a buzogányos Botond között azonban Sebestyén nem tett különbséget. Így nem vehette észre, hogy az advena-lajstrom a Győr-nemzetségnek a krónikással egykorú tudomását visszhangozza, maga a szöveg viszont a besenyő eredetű Botondról beszél. S hogy kettejük személyiségét névegybehangzás és Potho ragyogó emlékének Botondra háritása alapján nem néptudat, illetve mondai motívumvándorlás, hanem Anonymus döntése olvasztotta egybe. Ez az ellenérv tehát Marczali eredeztetését, bár Botond kettős mivoltát ő sem tette szóvá, nem rontja le. Király György Thierry Botond-értelmezésén alapuló tagadása ugyancsak nem. Thierry a krónika „*minus Hungarorum*”-meghatározását, hősünket egyenesen törpének tekintve, Botond testi méreteire vonatkoztatta.⁴¹ Holott az eredeti, az érintetlen monda az aranykapu⁴² hatalmas erejű bezúzóját aligha tehetette törpévé. A hegedősök lehet hogy kiemelni kívánták viszonylag kisebb termetét a bizánci óriással szemben, de a párharc — mint láttuk — nem tartozik a monda eredeti tömbjéhez. Király szerint a krónika minősítése nem fér össze Ekkehard idézett szavaival, hogy ti. Potho a magyar tudatban az antik óriások versenytársává lett.⁴³ Ha így volna, akkor sem volna végeredményben igaza, mert — ismét a kettősség

40 A magyar honfoglalás mondái. II. 161—162. o. és 166. o.

41 *Le conte du nain Botond. Histoire d'Attila.* II. 374. o.

42 A krónikák érckapuról (*aerea, metallina*) beszélnek, Anonymus „*porta aurea*”-ról. (SS. I. 87. o.) Kétségkívül ez az eredeti emlék. A bizánci tudósítások a támadó barbárok erőfeszítéseivel kapcsolatban mindig a város Aranykapuját emlegetik. Ez a birtoklás ragyogó szimbóluma. Boleszlo is Kiev „*aurea porta*”-ját hasította át. V.ö. *Marczali*: i. m. *Akadémiai Értesítő*, 1916., 92—96. o.

43 A magyar ősköltészet. (Éthika könyvtár, VII.) Bp., 1921. 100. o.

észre nem vétele és elhanyagolása — Ekkehard a német grófról, a krónika a besenyő tudatból örökölt Botondról beszél. Hogy a krónikást, vagy akár már az énekszerzőt a Botond nevéből kicsendülni vélhetett magyar kicsinyítő, illetve becéző d-képző némileg befolyásolhatta, feltehető. De a „*minus Hungarorum*” meghatározás, úgy hisszük, lényegében semmi egyéb, mint a „*rectus Hungarus*” folytatólagos aláfestése. Botond nem előkelőség, szerény tagja a magyar seregnek. A magyar vezérnek nem törpe volta, hanem azért kellett a sok „*minus Hungarorum*” közül őt emelni ki, mert a kapuzúzó besenyő hagyomány az ő nevében tárgyiasult.⁴⁴

Anonymus a Botond-mondát még egészen eredeti állapotában ismerte meg. Csak a réstörésről tud, a monda lényegéről, a továbbalakulás utána kezdődik, de igen hamarosan, s e gyors továbbalakulásnak nyilván visszamenő jelentése is van. A magyar színező készség nem sokáig maradt tétlen. A befogadtatás nem sokkal történthetett Anonymus kora előtt. A monda kétségkívül népvándorláskori eredetű. Hogy besenyő kézen nem fejlődött tovább, egyrészt (eredeti jelentésében) nehezen érinthető és módosítható tartalma — a magyar énekesek a párharc beiktatásával az erotikus jellegű jelentetet virtus-cselekménnyé változtatták —, másrészt a besenyő tudatnak a (gyorsan beállott) politikai széthullással együttjáró elszegényedése és kimerülése okozhatta. Mindenesetre ősi érintetlenségében került magyar kézre. A Botond név egy helytörténeti vonatkozása azt is elárulja, hogy körülbelül mikor. Krónikaszovegeinkből a besenyők a II. Géza utáni időket ismertető fejezetekkel eltűnnek. Hősünk neve történetesen hozzásegít a beolvadási folyamat időrendjének pontosabb rögzíthetéséhez. Nehány szót kell ejtenünk a Mátra-vidék településtörténetéről.

Az Abák országrészének legrégebb emberrétege kétségkívül kavár. Amit — nyilvánvalóan az Abák hagyományára támaszkodva — Anonymus a honfoglalás előtt csatlakozó kunokról elbeszél, egyedül a kavarok múltjával egyeztethető. „Kunjainak s a kavaroknak az azonossága kézenfekvő” — írja Németh Gyula.⁴⁵ Fehér Géza az Abákat s Mátra vidéki népüket besenyő eredetűnek ítélő elmélete⁴⁶ a történeti tényállással kibékíthetetlenül ellenkezik. Anonymus hét kun vezér csatlakozásáról, mindenesetre figyelemre méltó erőgyarapodásról értesít. Ám hogyan lehetek volna a halálos ellenségek, félelmetes üldöző szerepükkel egyidejűen, a magyarság hűséges, a foglalási küzdelmek jelentékeny részét vállaló, nagy számban csatlakozott fegyvertársai? Az Abák területének tagadhatatlanul volt jelentős besenyő lakossága is. De ennek beérkezését itt is, másutt is, későbbi időkre kell tennünk. Anonymus a tömeges beköltözés kezdetét tudvalevőleg a vezérkorszakba helyezi. Tudósításai értékét illetőleg azonban különböztetnünk kell. Hogy a Tomaj-nemzetség őse, a „de

44 A monda Botondja az eredeti elképzelés szerint semmi esetre sem lehetett törpe. *Ipolyi* nagyon helyesen látja, hogy a résütés természetfeletti erő képzetével emeli ki alakját. (Magyar Mythologia. Pest, 1854. 167. o.) — *Nagy Géza* a szó török jelentését egyenesen magas, emelkedett felnőtt-nek tartja. [*Turul*, IX (1891) 117. o.] — Hiteles és a besenyő eredettel egyedül számoló etimológiáját *Paiz Dezső* adta: a Botond névben a bot szónak n-d képzős származatát sejtették. Ugyanis a bot az ősmagyarokról jelentetett valami buzogányfélélt, minek használata a konstantinápolyi kaland korára jellemző volt s a jelképi kapcsolatnál fogva nevéül szolgálhatott. (Régi személynevek jelentésana. *Magyar Nyelv*, XVII [1921] 162. o.) V.ö. még uo. 161. o.: Találkozunk krónikáinkban a magyarból megfejthető személynevekkel is. Ezek azonban jöhetnek nem a hagyományból idézett személyek nevei, hanem a krónikás maga teremtette alakjaié, kiknek a nevért értelmezési képessége körébe esőkből úgy választotta meg, hogy a névvel az illető személynek tulajdonított szerepet jellemezze. Botond neve kétségkívül ilyen, de talán sikerült valószínűsíteni, hogy személye élő besenyő hagyományból öröklött s nem a krónikás okoskodta a kalandozások korában nem használatos fegyver török eredetű neve alapján. A megtelepült és paraszti sorba jutott besenyők körében vált a mondahős hozzájuk hasonló származású, eredetű emberré és majd kerülhetett közzivítézi minőségben a magyarság szellemi birtokába.

45 A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 223. o.

46 Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. Kőrösi Csoma-Archívum I. 123—140. o. Korai település — s az Abák népéé kétségkívül ilyen — szerinte csakis besenyő lehet. A kavarokat nem veszi tekintetbe. Anonymus szerinte a rendelkezésre álló és szövegében fel is használt időadatokat alapján változtatásokat ejtett a krónikás hun történet Attila—Csaba—Aba származtatásán (126. o.). Eszerint a királyi jegyző ismerte volna a nyilvánvalóan utána keletkezett, első ízben Kézainál feltűnő hun krónikát! Világos, hogy éppen ellenkezőleg, a királyi udvar körében átalakuló. Attilát megtagadó szemlélet szolgálatában Kézai tolta félre Attila és Árpád vérségi kapcsolatát. Anonymus az Attila—Aba genealógiáról még nem tudhatott s nem is tud.

ducali progenie” származó Thonuzoba még a X. században érkezett magyar földre, alig lehet kétely tárgya. Egyes előkelőségek népiüktől sértődés, pártütés, esetleg félreértések okán is aránylag könnyen elszakadhatnak. Nagyobb tömegek felől ugyanezt csak akkor mondhatjuk ki, ha — mint a kavarak esetében — hiteles forrás bizonyítja. Igen kétes, sőt valószínűtlen ezzel szemben a nyugati végek besenyő határórségének vezérkori megszervezése. Anonymus az országhatárok kitűzését, a „constitutio regini”-t Zsolt fejedelem korszakának tulajdonítja, de a határ, melyet leír, kétségtől XIII. századi viszonyokat tükröztet. Nyilván visszavetítésről van szó a besenyő határöröket illetőleg is. (V.ö. *Knizsa*: Magyarország népei a XI. sz.-ban. Szt. István Emlékkönyv, II. 438. o.). A Zsolt-kori betelepülés időben szomszédos volna Konstantinos művének keletkezésével, s a császár a korabeli besenyőket tudvalevőleg még a magyarság félelmének mondja (De administrando imperio. III. fejezet). A besenyők napja ekkoriban még magasan állt; nagyobb tömegeket leválasztó szakadással ilyen korai időben aligha számolhatunk. Szent István jóval korábbi életszakai, s még a XI. század is, jóval elfogadhatóbb emlékezést őriznek. A Kisebbség tud besenyő csoport bekéredzkeséről, de ugyanakkor besenyő invázióról is (SS. II. 397—398. o.). Utóbbiról a Nagyobb legenda is említést tesz (Uo. 389. o.). A hatalmas szomszéd nép tehát hanyatlóban⁴⁷ ugyan, de még mindig, még a királyság kezdőkorában is, veszedelmet jelentett. „Tunc Ungaris imminerebant.” (Uo.) A Nagyobb legendának a Salamon kori besenyőellenes küzdelmeket még nyilván átélte szerzője őszintén beismeri, hogy a század első felében a besenyők még fenyegető támadók voltak. Pedig a legendáirók korára a helyzet gyökeresen elváltozott. A XI. század második felében, a besenyő birodalom végleges széthullása idején beállott komoly fordulat a tömeges beszállás kezdete. Zoltán vezér I. Gézának felajánló, Salamon megsemmisítését ígérő besenyői a legelső tömeges települők közé tartozhattak (SS. I. 395. o.)⁴⁸. Akkoriban számos más raj is érkezett. Nem egy időben és különböző helyekre. A Délvidékre, a Botond-nem szállásterületének felfedezéséből következően, bizonyosan. Ha nem is szívesen látott vendégekként, nyilván az országban maradtak a II. István kori menekültek is, az őket becéző király halála után talán az Abák területére húzódva (?). Azt az erőteljes besenyő beáramlást azonban, mely Nógrád, Gömör, Heves és Borsod területén Belitzky szerint a kavar törzs határsávjába ékelődött,⁴⁹ mivelhogy kevesen voltak,⁵⁰ nem nekik tulajdonítanánk. Azt kell hinnünk, hogy a XII. század későbbi éveiben a délvideki, Magyarországon már évtizedeket töltött besenyő lakosság mozdult meg s indult tömegesen észak felé. Az időviszonyokat illetőleg éppen a Botond-hagyomány értelmezése adhat célravezető tájékoztatást. Heves megye területén — Besenyő mellett, jellemző szomszédság — feltűnik ti. egy Botond nevű település.⁵¹

47 Az idegen zsoldba állás — említettük Boleszlo besenyőit — még nem szétesésre vall éppen, de mindenesetre jelzi a harcok rendet együtt tartani és foglalkoztatni már nem tudó központi hatalom elgyengülését.

48 A korábbiak, ha nagyobb lélekszámot hoztak is, mint aminőt a Kisebbség legenda értesítése mögött kereshetünk, még mindig inkább szörványok lehettek. Ilyet jelezhetnek a szárszói alapítólevélből (1067 körül) kiolvasható besenyő nyomok. (Wenzel: *ÁUO.* I. 24—25. o.) Ilyen lehetett az a hadifogoly csoport, melyet Jan soproni ispán ejtett Belgrád alatt. (SS. I. 371. o.)

49 A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. Domanovszky-Emlékkönyv, Bp., 1937. 90—91. o.

50 A kun (=besenyő) vezér a krónika szerint „a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat.” (SS. I. 444. o.) Miatán Komnenos János császár megsemmisítő győzelmét Bizáncban „besenyő ünnep” örökítette meg, (V.ö. *Pauler*: *Árpádok I?*, Bp. 1899. 433. o., 236. jegyzet), II. István kedvencei nyilvánvalóan besenyők lehettek. *Mátyás Flórián* (Fontes domestici II. 265. o.) az ittkezdteket a krónika téves szóhasználata alapján telepíti palóc földre. Hovakerülésük egészen bizonytalan.

51 *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. I. 59. o.; *Karácsonyi*: i. m. I. 274. o. Bár a helynevekre támaszkodó településtörténeti következtetések kényes voltát illetőleg teljesen egyetértünk *Moór Elemér* (Nyékek és svábok, kérek és besenyők Nyugatmagyarországon. *Magyar Nyelvtör.* LXIV., [1935], 57—64. o.) és *Knizsa* (A nyugatmagyarországi besenyők. In: Domanovszky Emlékkönyv, 323—337. o.) óvatosságra intő megjegyzéseivel, a Botond—Besenyő névpár jelentésében nem kételkedhetünk. Idegen környezetbe ültetett besenyő településről tanúskodnak.

A kavarok neve már történeti feljegyzéseink megindulása előtt feledésbe merült. Anonymus meglehetősen elcsúszottan ugyan, Ménmarót révén még tud bizonyos kazár vonatkozásról. Kavarokról ellenben, kik a magyarok nyelvét Konstantinos szerint már a X. században megtanulták — semmit.⁵² A XI. század végén a Mátra-vidék népe bizonyos, hogy íz-ig-vérig magyar volt már. A múlt, a csatlakozás emlékéét csak a legelőkelőbb nemzetségek, mindenekelőtt az Abák család hagyománya őrizte. Ha a Mátra-vidék lakosságát utóbb poloveceknek — a kunság orosz elnevezése — palócoknak nevezik, nem jelenthet mást, mint hogy a terület színmagyar néprajzi képét kun települések változtatták el. Éspedig tömegesebbek. Nem vethetjük tehát el az 1091-iki, Kapolcs seregéből ejtett hadifoglyok feltelepítésének lehetőségét. A továbbiakra nézve pedig helyben kell hagynunk Hunfalvy vélekedését, ki Kálmán király oroszöldi házasságának 1104-iki dátumától számítja a kétségkívüli északkeleti kun beszivárgás megindulását.⁵³ Az orosz belviszályok, a magyar beavatkozások, s a kunoknak az osztályoskodók közötti nem mindig szerencsés helyezkedései okozhatták a bevándorlás — néha talán beözönlés — folytatódását, körülbelül a század derekáig. Miután az ugyyanide sodródott besenyő lakosság a terület palóc jellegén nem változtatott, a minősíthető besenyő beáramlás utóidejűségére, már erősen magyarosodó, vagy inkább elmagyarosodott lakosságot hozó utóidejűségére kell következtetnünk. A kun településnek névváltoztató nyoma maradt, a besenyőknek már nem. Nyilván nem volt miért. A Botond nevet északra átültető felvándorlás besenyői mögött tehát legalább két emberöltőnyi magyarországi múltat kell keresnünk, s megmozdulásukat a Mánuel-féle bizánci inváziók megindította, többszörösen igazolható, nagyarányú belső migrációs folyamat részének tekintenünk. Ekkorra, a XII. század második felére a besenyők elmagyarosodása nagyjában befejeződött. A Botond helynév eponymosa mindenesetre magyar volt már. A nevéhez fűződő monda, a Botond-monda ekkorra bízvást magyar birtokba kerülhetett. Így a parasztok „hazug” meséiből aránylag frisskeletűen jutott annak az Anonymusnak a tudomására, ki a Mátra-vidék lakosai között származás szempontjából már nem különböztetett. Nyilvánvaló, hogy nem volt hozzá módja. A besenyő eredetű felköltözők név szerint kun környezetbe érkeztek, de ekkorra a velük nagyjában azonos tartalmú magyarországi múltat maguk mögött tudó Mátra vidéki palócok asszimilációja is körülbelül befejezett kellett hogy legyen. Anonymus korára bizonyosan. A hegedősök énekeiből Botond besenyő eredetének minden nyoma kivészett, maga a besenyő népnév is eltűnt, de ez az egyetlen különbség. Anonymus korára a kunnak sem volt már idegen csengése. A Mátra-vidék népe a maga egészében ismét magyar volt már; a múlt elmosódott. Anonymus kunoknak nevezte őket, s abban a meggyőződésben élt, hogy eme bizonyos kunok őkei, akárcsak Aba-nembeli uraik, a honfoglalókkal együtt érkeztek az új hazába. Holott az ősi megszállás csak a kavarokra nézve igaz. Am hangsúlyoznunk kell, hogy elbírálása nem egyéni hiedelem. Tudvalevő, hogy az 1232-ben alapított, palóc területen fekvő Béháromkúti ciszterci apátságot is „abbatia Cumanorum”-nak nevezték.⁵⁴

Anonymus, mikor az erősen vegyes eredetű lakosságot egységesen kunnak ítélte, természetesen tévedett. De tévedése érthető és megokolható. Ismerve az Abák keleti származását, s területük akkori népének elnevezését, nem is mondhatott volna mást. Tarthatatlanok, de bizonyára megokolhatók Botond-részletei is. Felgyülem-

52 *Moravcsik*: Biborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzásáról. 39. fejezet, 174—175. o.

53 Magyarország ethnographiája. Bp., 1876. 363. o.

54 *Ipolyi*: A kunok béh-ááromkúti, másképp apátfalvi apátsága. *Archaeologiai Közlemények*, VI. 1—59. o.; *Fuxhoffner — Czínár*: *Monasteriologia regni Hungariae*. Pest, 1860. II. 80. o.; *Rupp*: Magyarország helyrajzi története. Bp., 1872. II. 42—44. o.

lésük eredete, bár nem akadhattunk olyan feltevésre, mely a Marczali-féle Potho-azonosítást valószínűségben csak meg is közelítené, hipotetikus jelenség. S fogya-
 tékos adatállományunk birtokában, bár iparkodtunk Marczali fel nem használta
 anyagot is sorompóba állítani, nyilván az is marad. A Botond-monda besenyő eredete
 viszont, úgy találjuk, kétségtelen. Az anonymusi tudósítások közül a monda szem-
 pontjából mindössze egyet kellett szükségszerűen felhasználnunk: a Külpün-szár-
 maztatást. Ez pedig a Botond név jelentésével egybevetve feltétlenül hiteles és hitelt
 érdemlő. Az anonymusi adat s a krónika besenyő fegyvert forgató hőse egymást
 kölcsönösen igazolja. A mondai Botond nem történeti személy, egy vágyálom meg-
 testesítője a besenyők virágkorából⁵⁵: Bizánc birtokba vételének besenyő vágyálmát
 testesíti meg.

Золтан Тот

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЛЕГЕНДЫ О БОТОНДЕ И СВЯЗАННОЕ С БОТОНДОМ НАСЛЕДИЕ АНОНИМУСА

Резюме

Те несколько отрывков из нашего былинного наследия, которые удалось спасти и сохра-
 нить в летописях, были включены в сборники текстов не в одинаковой степени зрелости. Если
 легенда об орлах дошла до нас из глубины веков в форме, свидетельствующей о длительном
 её развитии и существенном преобразовании, то списки легенды о Ботонде — если сопоста-
 вить совершенно крайне противоположные типы — рассказывают об истории Ботонда,
 расколовшего топором ворота Константинополя, в форме, которую можно считать не тро-
 нутой со времени её происхождения. Легенда об орлах по форме и содержанию была отшли-
 фована почти до стройной завершенности народных сказок. Легенду о Ботонде время как
 бы обошло и сохранило в записи XIII века.

История орлов, очевидно, представляет собой выкристаллизовавшееся в легенду повество-
 вание о спасении от печенегов. Летописный текст сохранил память о длинном пути, переходе
 чрез горы, о закономерности поспешности похода, об огромном уроне в поголовье скота,
 понесенном пришлыми племенами, и, наконец, память о благополучном спуске в Предлесье.
 Но дошедший до нас вариант легенды уже изменяет, смягчает характер и значение преследо-
 вания и шпески. Ко времени записи летописного текста память об угрозе печенегов была
 совершенно позабыта. Утратилась память об их военном превосходстве. Процесс их ас-
 симилиации с венгерским элементом приближался к завершению. В XIII веке кто мог уже
 поверить в то, что обретение новой родины было непосредственно вызвано предками посе-
 лившихся здесь печенегов?

Память о перепитиях вторгшихся обретателей родины является более сложной и по со-
 держанию и значению темой, чем легенда о браважных деяниях Ботонда. Естественно по-
 этому, что преобразующая работа времени могла оказать на нее более легко и более интен-
 сивно свое влияние. В глазах исторического наблюдателя, несмотря на это, трехсотлетняя
 неизменность легенды о походе Ботонда является чуждым явлением. Легенда об орлах раз-

⁵⁵ *Mellinger Kamilla* a Botond-kérdésnek szentelt disszertációjában (Botond. Bp., 1912. 1—52. o.) nem egy figye-
 lemreméltó észrevétellel találkozunk, de levezetései zétéfolyók és eredményhez nem vezetnek. Helyesen látja, hogy
 Anonymus „valamely neki hitelesnek tetsző kútfő alapján ismeri Botondot”. (10. o.) Azt a véleményét is osztjuk, hogy
 Anonymus esetében nem a Botondra vonatkozó adatállomány az elsősorban fontos, hanem „szívós ragaszkodása
 Botond alakjához”. Pontosabban: ennek a különleges magatartásnak a magyarázata. Erre nézve azonban nem ka-
 punk érdemleges felvilágosítást. Botondot az anonymusi elbánás alapján történeti személynek ítéli. Hogy mikor élt,
 Árpád vagy a kalandozások korában? — bizonytalan. Szerinte „több magyar seregevezér vitészségének hordozója”.
 (11. o.) Marczali és Sebestyén azonosításait elveti, mert szerinte semmiképpen sem volna érthető, hogy olyan előkelő
 német úr, mint Potho „egy még félig-meddig barbárnak tartott nemzethez, mint jövevény csatlakozzék”. (16. o.)
 Furcsa, hogy III. Henrik császár ugyanakkoriban érthetőnek találta, hogy leánya eme félig-meddig barbárnak tartott
 nemzet bizonytalan jövőjű trónörökösének legyen a hitvese. Adva van tehát szerinte egy X. századi, teljesen ködbe
 veszett, sőt kontaminált magyar hős, történeti személy, de minden eredetmeghatározás nélkül; ez volna a kiindulás.
 Erre hárult 1018 után a Boleszlo-féle kievi kardcsapás lengyel földről hozott hagyománya. Marczalinak a réstörést
 illető lánnyal származtatását t. i. elfogadja, bár nem írott emlékek, hanem élő hagyomány alapján” (20. o.). Potho része-
 sedése annyit, hogy névhasznosság alapján megóvhatta Botond nevét a feledéstől. Az alapvető kérdésekre, hogy t. i.
 minek tulajdonítsuk az Anonymus lelkesedését és szívós ragaszkodását sajátos Botondjának külföldi és hazai forrá-
 sokban egyaránt ismeretlen személyéhez s ez utóbbi hogyan viszonylik a krónikák Botondjához, semmi válasz.

вивалась на устах целого ряда следовавших один за другим поколений песенников до той степени, в которой мы знакомимся с ней в летописи. Легенда о Ботонда, очевидно, проникла в сознание народа гораздо позже, лишь примерно в середине столетия она утвердилась в круге интересов песенной поэзии, поставленной на службу вкусам слоя феодалов-воинов.

Позднее появление легенды о Ботонде, записанной летописцами, безусловно свидетельствует о характерной отчужденности её. Как и почему внимание письменников обратилось к такому яркому эпизоду эпохи воинских походов лишь в XIII веке? Не означает ли это, что песенная поэзия, более того, и народ не знали её много раньше? Еще более неразрешимым и таинственным по своей природе остается второй невыясненный компонент проблемы легенды о Ботонде: это наследие Ботонда в интерпретации Анонимуса, как само по себе, но еще более в сопоставлении с летописями. Здесь наблюдается своеобразная двойственность, своеобразный распад. Личность Ботонда в XIII столетии еще не является однородным явлением. Двойственность намечают сами тексты так решительно, что излишне всякого рода описание. Анонимусов Ботонд имеет мало чего общего с пробивателем стены в летописи; частности легенды о Ботонде, передаваемые летописцем, группируются не вокруг её ядра. Летописи увязывают Ботонда с Востоком, с Балканами, а взлелеянный Анонимусом герой, живший подозрительно долго, стыкуется с Западом. Вариантам присуща одна единственная общая черта: прошлое их обиход ведет в среду печенегов. Сообщаемые Анонимусом данные и герой хроники, разрушивший ворота Константинополя печенежским топором, взаимно подтверждают друг друга. Легендарный Ботонд — не историческая личность, в нем воплощается мечта из эпохи расцвета печенегов, мечта о захвате печенегами Византии.

Zoltán Tóth

DIE HERKUNFT DER BOTOND-SAGE UND DIE BOTOND-ÜBERLIEFERUNG BEI ANONYMUS

Resümee

Die dank der Chroniken erhaltenen wenigen Fragmente unseres alten Sagenschatzes waren nicht gleichermaßen ausgereift, als man sie aufzeichnete. Während die Adler-Sage — um ganz extreme Typen zu vergleichen — in ihrer überlieferten Form von einer jahrhundertelangen Vergangenheit, stetigen Entwicklung und einem starken Wandel zeugt, wurde die Sage über das Abenteuer von Botond in Byzanz durch die Kopien in einer Form überliefert, die für unberührt zu halten ist. Die Adler-Sage ist sowohl in der Form als auch im Inhalt ausgereift, abgerundet wie ein Volksmärchen. An der Botond-Sage scheint die Zeit bis zu ihrer Aufzeichnung im 13. Jahrhundert nicht gearbeitet zu haben.

Die Geschichte der Adler ist offensichtlich der zu einer Sage herauskristallisierte Niederschlag der Flucht vor den Petschenegen. Der Text in der Chronik bewahrt die Erinnerung an die lange Wanderung, den Übergang über das Gebirge, die Notwendigkeit der Eile, die Dezimierung des Viehbestandes der Landnehmer und schließlich an die glückliche Ankunft in Siebenbürgen. In der überlieferten Form wird jedoch die Bedeutung dessen, daß die Eile wegen der Verfolgung vonnöten war, schon abgeändert und abgemildert. Zu der Zeit, als die Geschichte schriftlich festgehalten wurde, war die Erinnerung an die Petschenengefährde sowie an die militärische Überlegenheit der Petschenegen schon vollkommen in Vergessenheit geraten. Auch der Prozeß ihrer Einschmelzung in das ungarische Element näherte sich seinem letzten Akt. Wer hätte noch im 13. Jahrhundert glauben mögen, daß die unmittelbaren Verursacher der Eroberung des neuen Vaterlandes die Vorgänger der ansässig gewordenen Petschenegen waren?

Die Abenteuer der eindringenden Landnehmer war ein Thema von wesentlich komplizierterem Inhalt und zusammengesetzterer Bedeutung als Botonds Bravour. Es versteht sich von selbst, daß dieses Thema der unformenden Arbeit der Zeit viel mehr unterworfen war. Für den historischen Beobachter ist es, daß sich die Botond-Sage drei Jahrhunderte hindurch gar nicht änderte, doch ein fremdes Phänomen. Die Adler-Sage reifte im Munde vieler nacheinanderfolgender Generationen von Fidlern zu der Stufe heran, die aus der Chronik bekannt ist. Die Botond-Sage wurde durch das Volksbewußtsein offensichtlich viel später aufgenommen und gelangte erst gegen die Mitte des Jahrhunderts in den Interessenkreis der Liederdichtung, die dem Geschmack der feudalen kriegerischen Schicht diente.

Ein zweifelsohne fremdartiges Charakteristikum der in den Chroniken festgehaltenen Botond-Sage ist ihr spätes Erscheinen. Wie und warum richtete sich die Aufmerksamkeit der Schriftkundigen auf eine dermaßen spektakuläre Waffenepisode der Zeit der Streifzüge erst im 13. Jahrhundert? Bedeutet dies nicht, daß sie der Liederdichtung sowie auch dem Volk selbst erst vor kurzem bekannt geworden war? Die andere ungeklärte Komponente des Botond-Problems: die Botond-Überlieferung bei Anonymus ist sowohl an und für sich als auch in Konfrontation

mit den Chroniken noch weniger entwirrbar und viel mehr rätselhaft. Es gibt da nämlich ein eigenartige Doppelheit, ein eigenartiger Zwiespalt. Die Person von Botond ist im 13. Jahrhunderte nicht einmal eine homogene Erscheinung. Ihre Doppelheit wird durch die Texte selbst, und zwar mit einer jede Umschreibung erübrigenden Eindeutigkeit bestimmt. Der Botond von Anonymus hat mit dem Breschenschläger der Chroniken herzlich wenig zu tun, die von Anonymus aufgezeichneten Einzelheiten sind nicht um den sagenhaften Kern gruppiert. Der Botond der Chroniken ist an den Osten, an den Balkan, dagegen der verdächtig ianglebige und verhätschelte Held von Anonymus an den Westen gebunden. Sie haben nur ein einziges gemeinsames Merkmal: Ihre Vergangenheit in petschenegischer Umgebung. Die Angabe bei Anonymus und der petschenegische waffenführende Held der Chronik bestätigen sich gegenseitig. Der sagenhafte Botond ist keine historische Person, sondern Verkörperer eines Traumbildes der Petschenegen aus ihrer Blütezeit, als sie Byzanz in ihren Besitz brachten.